

ЗАГАЛЬНОНАУКОВЕ ТРАКТУВАННЯ СУТНОСТІ МАКРОКОНЦЕПТУ "КУЛЬТУРА"

Стаття присвячена ретроспективному аналізу дослідницьких підходів щодо загальнонаукового трактування макроконцепту "культура", визначенню ролі культури в освіті і соціумі.

Ключові слова: освіта, культура, дослідницький підхід.

Сучасний стан суспільства характеризується посиленням соціальної мобільності, міграції, розвитком культурних контактів усіх рівнів, зближенням культур різних народів, спробами з'ясувати роль освіти і науки в налагодженні плідних контактів між країнами і народами з метою їх максимальної самореалізації і розквіту.

Посилення загальнокультурного компоненту в змісті сучасної освіти потребує осмислення і визначення сутності макроконцепту "культура" у його загальнонауковому трактуванні, висвітлення його історіографії, форм і проявів існування, тенденцій розвитку. Це й виступило метою даної статті.

Поняття "культура" належить до таких категорій наукового знання, визначити які досить важко. Чисельні спроби вчених вивести універсальну трактовку цієї різномірної за змістом категорії, яка б охоплювала всі її боки продовжуються й досі. Це пояснюється глибиною, багатомірністю, складністю, поліфункціональністю феномена, який вона описує.

Етимологія слова "культура" змінювалась із моменту виникнення в еллінську епоху, коли воно розумілося як обробка землі, розведення, вирощування рослин, догляд, змінення на краще. Таке агротехнічне трактування, де "культурний" означає такий, що виростили люди, не дикий зберігається й дотепер і проявляється у словосполученнях "сільськогосподарська культура", або у слові "культивація".

Уперше переносне значення цього слова зустрічається в "Тускуланских бесідах" Марка Туллія Цицерона як обробка, виховання душі, розуму, наповнюючись антропологічним змістом, який потім розподілився на близькі значення: "виховання", "освіта", "навчання". Такий підхід стає зрозумілим, якщо пригадати особливе, центральне місце виховання в античній культурі. Саме тому латинське "cultura" і грецьке "paideia" піфагорійці, стоїки, Платон, Сократ, Ксенофонт та інші вживали як синоніми, бо вважали, що саме виховання виокремлює людину від тварини і виділяє з поміж інших людей тим, що робить її кращою, більш розвиненою, досконалою, такою, що здатна зайняти відповідне місце в суспільстві, бути свідомим громадянином [8].

У Новий час антиномія між "природним" і "суспільним" ("цивілізованим", "культурним") станом як окремої людини, так і людства в цілому, чітко простежується у філософських поглядах Т. Гоббса, Дж. Локка, Б. Спінози та інших, що дійшли до ідеї "суспільного договору", коли свідомі громадяни заради мирного співіснування здійснюють перехід від "природного" (додержавного) стану до "громадянського", добровільно делегуючи частину своїх прав державі. Такий "розумний егоїзм" вирішував конфлікт між "природною" свободою індивіда й суспільними вимогами, усвідомити який людині повинно було допомогти виховання, використовуючи систему заохочень і покарань. Так, на думку мислителів, актуалізувалися закладені в природі людини потреба і здатність до співіснування, здійснювалося розумне усвідомлення кожним індивідом своїх власних інтересів. Вони були переконані в корисності, величезних можливостях наукового знання, що має допомогти людині пристосувати природу до своїх потреб, змінити її на краще, володарювати в ній, а також оптимально облаштувати суспільне життя. Б. Спіноза в "Трактаті про вдосконалення розуму" досліджував можливості досягнення "істинного" блага, яке він розумів як ідеал довшеної людини, через уявлення такого ідеалу, пізнання його та засобів удосконалення людини. Тобто саме потреба в терміні, що містить уявлення про специфічно людське, суспільне "неприродне" як сферу розвитку "людського буття", "людської природи" на протигагу тваринному, стихійному, природному буттю, сприяла введенню до наукового обігу поняття "культура".

Багато століть "культура" як термін не був самостійним. Так, у Середні віки був розповсюджений комплекс значень цього слова, згідно яких воно асоціювалося з міським укладом життя. Цей термін і в епоху Відродження вживався лише в словосполученнях, у поєднанні з чимось, як функція чогось іншого, більш конкретного. Наприклад: культура наук, культура мистецтв, культура мови та ін. Так, Ф. Бекон говорив про "культуру й удобрення умів". Таким чином, можна стверджувати, що незважаючи на відсутність самостійного терміну, уявлення про культуру як явище, імпліцитно були присутні у філософських творах.

Згідно з дослідженнями І. Нідермана [10], як самостійна лексична одиниця слово "культура" виникає наприкінці XVII століття в працях С. Пуффендорфа, який протиставив культуру "природному", відносив до неї все, що вироблене людиною. Принципово новим у трактуванні культури С. Пуффендорфом є її двоплановість: як процесу вдосконалення людини, оточуючого світу і як результату цього вдосконалення, як мети і результату власно людської діяльності, що доповнює зовнішню і внутрішню природу; як самовдосконалення (cultura animi), так і покращення природи, що включає як саму діяльність, так і її результати. У зв'язку із цим від відносив до неї не лише різноманітні види людської діяльності (ремесло, торгівля, будівництво, виховання та ін.), а й їх предметний зміст (одяг, будівлі, суспільні інститути, мораль, знання, мистецтво, мову та ін.) [11,191].

Розуміння поняття "культура" як антитези до "природного" було продовжено у творах Ж. Ж. Руссо, який, на відміну від його попередників, розглядав у переході людства від "природного", яке він ототожнював із простотою і моральною чистотою, до "культурного" причину падіння моралі, соціальної дискримінації, що призвели до нещастя мільйонів людей.

Згідно з гуманістичною концепцією Ф. Вольтера, Д. Дідро, Гельвеція, М. Кондорсе та інших французьких філософів-просвітників, культура як вираження універсальності людського існування, є частиною і продуктом вільного

розуму, умовою, критерієм розвитку і прогресу. Людина тут виступає продуктом суспільного середовища, а виховання (у Гельвеція), повністю формує людину. Широке трактування виховання, що включає умови життя, мораль, звичаї, суспільні порядки та інше, виводило на критику недосконалого суспільства, яке не здатне формувати досконалих індивідів. А значить, щоб змінити людей, потрібно зробити суспільство розумним. Таким чином, закріплення класичного розуміння змісту терміна "культура" сформувалося в епоху Просвітництва і стало синонімом розумного, морального, естетичного вдосконалення людини як члена громадянського суспільства.

Проте дослідження культури як феномена, тобто як того, "що має онтологічне існування і значущість", як єдності того, що дійсно існує, і форми, в якій це існування явлене [9,29], як єдності предметного знання і тих життєвих структур, в яких це знання породжується, пов'язане з іменами І.Гердера й І.Канта. Саме вони змогли здійснити концептуальне осмислення культури як феномена завдяки виділенню його із загального суспільного життя, як такого, що тісно пов'язаний із ним, але йому не тотожний.

І. Гердер здійснив аналіз картини розвитку культури, розпочинаючи його описом різних умов життя людей і переходячи до історії народів і регіональних культур, кожна з яких має свою специфіку, "безліч відтінків, кольори змінюються з місцем і часом" [4, 230], і являє собою етап у розвитку загальної культури людства. Ідея історичного універсалізму культури, її самоцінності та самоцілісності є принципово новою у творчості Й. Гердера і має значний вплив на подальше вивчення цього феномену. Людина творить себе із природи і виділилась з неї саме завдяки культурі, що складає її специфічну сутність. Культура – продукт людини, однак і людина здійснює "самотворення" завдяки культурі, яка "захоплює людину і формує..." [4, 231]. Тобто культура витлумачується філософом як другий генезис людини. Розуміючи культуру як таку, що має надприродну сутність, однак, за своїм змістом є не лише розумом і мисленням, а й сукупністю умінь людини, яка "...є втіленою іскусністю, знярядям, що стало живим тілом" [4, 95]. Й. Гердер тим самим розширює і поглиблює зміст поняття культури, включає до неї крім духовної складової елементи реальної та матеріальної діяльності людей. Вчений підкреслює, що людина має навчитися керувати собою і зовнішнім світом (силами природи), бо культурність – не природна даність, людина набуває її завдяки власній діяльності і несе за неї відповідальність. Культура – підсумок виховання, бо окрема людина без допомоги інших не може сама із себе відкрити свої уміння, а навчається ним від інших, наслідує взірцям. Саме тому існує не історія окремої людини, а історія людського роду і "ланцюг культури і освіти протягнеться до самих країв землі" [4, 230].

Продовжив ідею антропологічного розуміння культури І. Кант [6], який доводив ідею двофазного розвитку людини: від природної істоти, в якій сутнісні сили (воля, розум, мислення) закладені потенційно, до культурної – розумної і моральної. Тобто культура, за І. Кантом, являє собою специфічно суспільний механізм, що забезпечує трансляцію людських "сутнісних сил" через виховання, освоєння людиною форм відповідної діяльності, родових здібностей і виступає передумовою саморозвитку як окремого індивіда, так людства в цілому.

Відтак, переусвідомлення ролі розуму, а водночас і пошук інших підходів до розуміння культури, ідея здолання протиріч дійсності засобами культури, розпочали новий етап розвитку європейської культурологічної думки, що відбувався вже в умовах панування німецької класичної філософії. Таким чином, сутність культури вбачалася у моральній (І. Кант), естетичній (Ф. Шиллер, брати А. і Ф. Шлегелі, Новалис та інші представники романтизму), філософській (Г. Гегель) свідомості. Тобто від абстрактно-розумного розуміння характеру культури акцент був перенесений на індивідуальні форми її існування і прояву.

У Г. Гегеля термін "культура" є синонімом "освіти", смислом якої виступає звеличення людини до всіх "ступенів руху світового духу" через абстрактне мислення. "Звичка до цієї абстракції у споживанні, пізнанні, у знанні та поведінці й становить культуру (Bildung)", — писав він, намагаючись здолати протиріччя між просвітительським і романтичним розумінням культури. Тобто йдеться про розуміння культури як результату і засобу розкриття людського в людині. Гегельська ідея "автономності", "незавершеності" особистості підкреслює її потяг до самовдосконалення і саморозвитку.

Ретроспективний аналіз розуміння культури різними гуманітарними науками надає можливість виявити іманентно притаманну їй єдність різноманітних параметрів і багатомірність у співвіднесенні реального і ідеального, природного і неприродного, суспільного і індивідуального, об'єктивного і суб'єктивного, процесуального і предметного, історичного і функціонального [12,67-68].

XX століття характеризувалося сплеском дослідницького інтересу як до самого феномену культура, так і до поняття, яке вказує на нього. Це підтверджує ХУП Всесвітній філософський конгрес 1983 р., II Всеукраїнський філософський конгрес (1995 р.), на яких розглядалися питання філософського розуміння змісту терміну "культура", численні наукові дослідження сучасних філософів (П. Гуревич, Л. Іонін, Н. Д'яченко, Л. Коган, Г. Смирнов, Т. Ойзерман та ін.), культурологів (В. Кизима, Ю. Тихонравов та ін.), специфіка розуміння якого значною мірою залежить від світогляду і професійної позиції вченого. Так зарубіжна культурологія традиційно (за А. Вебером і К. Клакхоном) виділяє шість концепцій і визначень культури: пояснювально-описові (грунтуються на переліку всього того, що може бути охоплене поняттям культури – вірування, знання, мистецтво, моральність, закони, звичаї); історичні (акцент робиться на процеси соціального наслідування, традиції); нормативні (орієнтуються як на ідею способу життя, так і на уявлення про ідеали і цінності); психологічні (в яких увага акцентується або на процесах адаптації до середовища, або на процесі навчання, або на формуванні звичок; культура визирає як особлива форма сублімації психічних реакцій у відповідь на соціальні) структурні (увага зосереджується на структурній організації культури), генетичні (що визначають культуру з позиції її походження: як продукту або артефакту; як такого, що відокремлюється від того, що не є культура; як символів і ідей) [13].

З метою узагальнення розмаїття філософсько-культурологічних поглядів на зміст даного терміну були визначені також певні дослідницькі підходи, які задають свій кут зору у його трактуванні. Серед них найбільш поширеними є:

- інформаційно-семіотичний (Ю. Лотман, Х. Гадамер, Д. Дубровський, В. Іванов, Е. Кассирер, С. Уайт, Б. Успенський, Я. Щепанський та ін.) визначає культуру як систему "соціальних кодів", "знаків" (ними вважаються звуки мови, букви, цифри, слова і числа, символи, зображення тощо), певної кількості текстів (сислової інформації), яка виражається, "кодується" у знаках і символах;

- діяльнісний, що розглядає культуру як специфічний спосіб людської діяльності, в рамках якого сформувалися антропологічна і технологічна концепції. Прихильники першої (Н. Злобін, Л. Коган, В. Межуєв та ін. пропонують розуміти культуру як механізм формування і реалізації сутнісних сил людини, завдяки якому забезпечується взаємодія

процесів індивідуалізації і соціалізації особистості; прихильники другої (В. Давидович, С. Маркарян, М. Коган, О. Потьомкін та ін.) вважають, що ця дефініція дозволяє визначити те, що вирізняє людську життєдіяльність від форм біологічної діяльності, а її "технологічність" вказує на історично конкретну, змінювану сукупність норм, процедур, прийомів, що характеризують певний рівень і спрямованість різних вимірів і напрямків діяльності людей;

- аксіологічний – культура визначається як система цінностей, створених людством в процесі свого розвитку, фундаментальна структура суспільної свідомості, що концентрує всі результати духовної діяльності суспільства; як система життєвих орієнтацій людини (В. Блюмкін, О. Василенко, О. Дробницький, О. Забужко, Г. Ріккерт, Н. Розов, Н. Чавчавадзе та ін.);

- синергетичний підхід (В. Буданов, С. Капіца, В. Куринський, С. Курдюмов, Г. Малинецький, С. Хоружий та ін.) обумовлює погляд на культуру як самостійну, відмінну від природи і суспільства структуру, яка виникає завдяки само породженню і творчому саморозвитку, самоорганізації людини, яка стає особистістю завдяки культурі;

- особистісний (О. Кудін, Л. Круглова, Д. Маркуш, Л. Сохань та ін.) розуміння культури як процесу творчої діяльності, сутнісних сил людини, творчої самореалізації особистості, яка розглядається як суб'єкт культурно-історичного процесу. Суспільство як світ культури представляє собою соціальний механізм, що працює задля розвитку особистості як умови свого існування і прогресу. Культура, таким чином, виступає і засобом формування і сферою реалізації соціальних сил особистості, яка функціонує в культурному середовищі за умови засвоєння її набутих, як носій і виразник культурних цінностей і творець культури, суб'єкт культури творчості.

Синтезувати й інтегрувати це розмаїття тлумачень, пов'язане з невичерпністю та глибиною людського буття, багатовекторність аспектів взаємозв'язку людини зі світом, які репрезентує культура, здолати альтернативність її матеріальної і ідеалістичної, архетипічної і суб'єктно-особистісної, універсальної і екзистенціальної, структурної і процесуальної сторін, дозволяє системний підхід. Системне мислення надає можливість всебічно висвітлити складний феномен культури, а існуючі її трактування розглядати як аспекти, підсистеми розуміння культури як зверх складної за своїм устроєм цілісності, в якій реалізуються матеріальні, духовні, художньо-творчі, духовно-матеріальні дії людини, які втілюють її відношення до природи, суспільства, самої себе. Так, В. Кизима наполягає на тому, що культуру треба розуміти як цілісну єдність культурного багатоманіття, що однаково вловима і відчутна як ціле і як окремі фрагменти. Але в кожному окремому випадку культурний феномен має сенс лише в його контекстуальному бутті. Контекстуальне мислення (узагальнення) найбільш адекватне сутності культури [7]. Цілісність явища, як відомо, являє собою високий рівень його розвитку, довершеність.

В рамках системного підходу, на відміну від природи, суспільства, самої людини, культура розглядається як система. В сучасних дослідженнях (Н. Абрамова, В. Афанасьєва, В. Беспалько та ін.) під системою звичайно розуміється складний об'єкт, багаторівневе утворення, яке включає взаємопов'язану єдність певних елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках один з одним і утворюють цілісність. Цілісність явища, як відомо, представляє собою високий рівень його розвитку, довершеність. Цілісність – це певна якісна повнота, внутрішня єдність явища, що виражається у його системності, структурності, стійкості, самостійності. При цьому важливо підкреслити, що поєднання елементів не являється просто сумою, конгломератом самостійно існуючих об'єктів, а утвореною їхнім взаємозв'язком органічною єдністю, завдяки якій і виникає якісно своєрідне ціле, яке більше, ніж сукупність частин, що його складають. Цей факт пояснюється тим, що специфічна якість визначається не лише її складом, а й його структурою, тим, як пов'язані його. Адже "сама в структурі прихована тайна відмінності частини від цілого, відміни суми властивосте, якостей, окремо взятих елементів, частин від властивостей і якостей системи" [1, 69].

Культура як надскладна система утворюється взаємоперетворенням трьох конкретних форм її реального існування, трьох модальностей: людської, в якій культура предстає як сукупність набутих людиною і людством позабіологічних якостей; діяльнісної, що утворюється сукупністю вироблених громадою способів діяльності; предметній, що охоплює всю "другу природу", створену і таку, що твориться зараз людиною.

В. Біблер [3] визначає три смислові напластування у визначенні культури, а саме: по-перше, розуміння її як одночасного буття і спілкування людей різних (минулих, сучасних, майбутніх) культур, форма діалогу і взаємопородження цих культур; по-друге, як форму само детермінації індивіда, життя, свідомості, мислення; по-третє, як форму винаходу "світу уперше". Беручи до уваги усі ці моменти, ми схилиємося до блоку системних визначень культури, де вона розуміється як "цілісна єдність засобів і продуктів людської діяльності, в якій реалізується її активність і яка сприяє її самовдосконаленню, задоволенню і підвищенню потреб, гармонізації відносин між людиною і суспільством, людиною і природою, суспільством і природою" [5, 138]. Тобто, найбільш широкі, системні визначення культури розглядають її у динаміці, адже вона представляє собою не лише певний здобуток людства, суму суспільних досягнень, що знаходиться у постійному русі, розвиткові; не лише даність готових результатів людської діяльності, а й історично конкретний, визначений спосіб відношення людини до природи, суспільства, самої себе, в процесі якого люди засвоюють створену раніше культуру, і створюють нове на основі набутих знань, умінь, здібностей, привласнених цінностей, опредмечуючи суб'єктивно засвоєне і привласнене; універсум загальних, суспільних чи родових форм і норм життєдіяльності, що вироблені в ході історії як найбільш значущі. М. Бахтін стверджував, що "три області культур – наука мистецтво і життя – набувають єдності лише в особистості, яка залучає їх до цієї єдності" [2, 5]. Культура включає не лише те, що існує поза людиною у вигляді ідей, предметів, цінностей, технологій тощо, а й зміни, що вона здійснює в собі і в людині як єдності фізичного і духовного. Таким чином, саме постійний саморозвиток, самоформування окремої людини і людства в цілому є умовою розгляду культури не лише як інструмента збереження сукупності готових цінностей, форм людської ментальності, а й як процесу їхньої передачі і творчого продукування.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аверьянов А. М.* Системное познание мира : Методол. проблемы / А. М. Аверьянов. – М. : Политиздат, 1985. – 263 с.
2. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
3. *Библер В. С.* Основы прогаммы / В. С. Библер // Школа диалога культур. – Кемерово, 1992. – 72 с.
4. *Гердер И. Г.* Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер. – М. : Изд-во "Наука", 1977. – (Серия "Памятники исторической мысли"). – 705 с.
5. *Загвязинский В. И.* Педагогическое творчество учителя / В. И. Загвязинский. – М. : Педагогика, 1987. – 160 с.
6. *Кант И.* Критика чистого разума / И. Кант. – М. : Наука, 1999. – 655 с.

7. *Кизима В.* Культурологія і сучасна методологія гуманітарного пізнання / В. Кизима // Вісник НАН України. – № 5. – 2001. – С. 18–21.
8. *Кармин А.С.* Основы культурологии: Морфология культуры / А.С. Кармин. – СПб.: Лань, 1997. – 512 с.
9. *Мамардашвили М. К.* Классический и неклассический идеалы рациональности / М. К. Мамардашвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1984. – 82 с.
10. *Нидерман И.* Культура, становление и изменение понятия и заменяющие его понятия от Цицерона до Гердера / И. Нидерман. – М. : Просвещение, 1992. – 422 с.
11. *Тихонравов Ю. В.* Философия : [учебн. пособ.] / Ю. В. Тихонравов. – М. : Инфра-М, 2000. – 269 с.
12. Философия культуры. Становление и развитие. / Под редакцией М. С. Кагана, Ю. В. Перова, В. В. Прозерского, Э. П. Юровской. — СПб. : Издательство "Лань", 1998. – 448 с.
13. *Kroeber A. L. and Kluckhohn C.* Culture. A Cretical Review of Concept and Definitions. Harvard Univ., 1952. – P.10 – 29.

Подано до редакції 25.10.2010
